

Spinoza, een actueel politiek denker

► Sonja Lavaert

Er zijn van die momenten in de geschiedenis dat een auteur plots politiek actueel wordt en zijn publiek vindt. Dat is het geval met Spinoza. Sinds enkele jaren duikt zijn naam geregeld op in discussies die er toe doen of in publicaties die diezelfde discussies bekend maken. Er zijn biografieën geschreven. Nieuwe vertalingen en uitgaven hebben het licht gezien. Kritische denkers over politiek in Frankrijk en Italië, zoals Balibar of Negri zijn vanuit een marxistische lering op het Spinoza-concept van de 'multitude' uitgekomen dat hen nu niet meer loslaat. Zij zien het begrip 'multitude' ook als een mogelijk antwoord voor het vraagstuk van de democratie dat niet alleen door hen maar door alle linkse denkers tegenwoordig als bijzonder dringend ervaren wordt¹. En dan is er nog het andere kamp. In de Bushgezinde departementen politicologie aan Amerikaanse faculteiten denkt men tegenwoordig leerling te zijn van Leo Strauss. En ook al zal men in die faculteiten eerder over Hobbes horen spreken, toch is het naar Spinoza dat Strauss je leidt. Je kunt gewoon moeilijk nadenken over het thema van politiek en ethiek of over het verband van religie met politiek zonder bij Spinoza uit te komen. En dit is een aanleiding om zijn werk te gaan lezen of herlezen.

Een andere aanleiding is de nieuwe vertaling van de *Ethica* (2002). Dit is niet meteen Spinoza's meest politieke titel, althans niet volgens wat men daar doorgaans over denkt. Al bij een oppervlakkige lectuur wordt echter duidelijk dat wat men doorgaans denkt, niet klopt. De eerste indruk die men krijgt, is namelijk in flagrante tegenspraak met het apolitieke beeld van de lijdzame en ascetische theorie. En bovendien past de *Ethica* als het

perfecte sluitstuk in het vervolgverhaal van zijn andere werken die in het licht van een politieke interpretatie allemaal op hun plaats vallen. Wat dat beeld en die indruk betreft: Spinoza staat bekend als "rationalist" maar blijkt alle gedachten te herleiden tot driften en begeerte, net als later Freud. Hij staat bekend om zijn mathematische, bloedeloze denken en dat hij overal God in zou zien. Maar zijn gedreven omwaardering van de christelijke waarden en zijn beeldenstorm doen juist aan Nietzsche denken. Men vermoedt in de *Ethica* een strenge fundering van waarden als goedheid, zuiverheid, volmaaktheid en zekerheid, maar komt in het onaangedane realisme en de onbevooroordeelde scherpheid Machiavelli tegen.

Spinoza's evolutie

Wat dat vervolgverhaal betreft: er is een evolutie merkbaar tussen de eerste werken en de *Politieke Verhandeling*. De eerste werken die Spinoza schreef zijn de *Verhandeling over de verbetering van het verstand* en de *Korte verhandeling over God, de mensch en des welstands*². Deze twee verhandelingen zijn in veel opzichten te beschouwen als spiegelteksten. Bepaalde uitspraken van correspondenten als Oldenburg of van Spinoza zelf in zijn brieven kunnen zowel verwijzen naar de ene als de andere verhandeling. De *Verhandeling over de verbetering van het verstand* is nooit afgewerkt of gepubliceerd tijdens het leven van Spinoza. De opzet is kennistheoretisch, methodologisch en metafysisch. Spinoza wil het verstand zuiveren van vooroordelen en een methode definiëren om te komen tot een eerste kennisbeginsel of eerste oorzaak. Maar hij concludeert dat methodebepalingen vooraf absurd zijn. En ook al

vliedt hij de praktische beslommeringen en allerlei toevalligheden om een zuiver noodzakelijk beginsel te vinden, zijn beginsel vindt hij uiteindelijk in de praktijk. Hij kondigt wel aan dat het over de eerste oorzaak zal gaan maar besteedt verder al zijn aandacht aan een kenniskritiek. De eerste kennis blijkt van ethische aard.

Er hangt een groot mysterie rond de *Korte verhandeling over God, de mensch en des welstands*. Men weet niets omtrent de verschijning, men betwist dat Spinoza de daadwerkelijke schrijver ervan zou zijn en men twist omtrent de taal waarin het werk geschreven is³. Iedereen aanvaardt anderzijds dat mocht Spinoza niet zelf de tekst hebben opgeschreven, dat hij dan toch het werk heeft gedictieerd aan zijn vrienden die een samenvatting wensten van wat hij nu eigenlijk dacht. De korte verhandeling kan worden gezien als de ruwe schets voor de *Ethica*. De opzet is dus praktisch maar nu komt Spinoza uit bij ontologische vragen die dan weer de kenniskritiek van de *Verhandeling voor de verbetering van het verstand* nodig maken. Dat hij deze twee teksten niet zelf publiceerde, heeft ongetwijfeld te maken met de dubbelzinnigheden die nog restten. Hij werd als het ware ingehaald door zijn eigen inzichten. En wellicht maakten gebeurtenissen andere publicaties noodzakelijk.

Teksten over Descartes en discussies met Boyle over salpeter buiten beschouwing gelaten is de eerste, weliswaar anonieme publicatie van Spinoza waarin hij zijn eigen inzichten verwoordt, het *Theologisch politiek traktaat*⁴. Met betrekking tot de ene of de andere verhandeling had hij reeds meermaals geopperd dat hij zijn inzichten niet kon bekend maken want dat de theologen er zeker aanstoot zouden aan nemen, en dat het hem daardoor misschien geheel onmogelijk zou worden wat dan ook aan zijn medemensen te vertellen. Die theologen beheersten immers het publieke leven in de lage landen van die tijd. En je kunt dan wel een kenniskritiek maken om vooroordelen uit de intellectuele wereld te helpen, als de meerderheid van de mensen van die vooroordelen doordrongen is, zal een verhandeling over de verbetering van het verstand wellicht niet de weg zijn om hen daarvan af te helpen. En dat was inderdaad het geval. De theologen stonden aan de kant van het gewone volk, de menigte was doordrongen

van bijgeloof en dat was niet in hun eigenbelang, maar hoe maakte je hen dat wijs? Hoe verander je iets? In dit werk wordt het Spinoza duidelijk en maakt hij op zijn beurt de lezer duidelijk dat theologische disputen niets anders zijn dan politieke disputen. Godsdiensten (en meer algemeen religies) hebben in de eerste plaats een politieke betekenis en het is bijgevolg daarop dat ze moeten gewogen en beoordeeld worden. De balans is wat Spinoza betreft negatief: bijgeloof ontstaat uit angst, en een beleid dat gefundeerd is in angst doet het omgekeerde van wat zou moeten met name het belang behartigen van mensen en ze bevrijden van angst zodat ze in staat zijn veilig te functioneren.

De *Politieke verhandeling*⁵ is de noodzakelijke volgende stap. Dat heeft Spinoza begrepen maar alweer staat hij met zijn begrip een beetje alleen en ook dat weet hij. Hij vindt het bedroevend hoe weinig

*In dit werk wordt het Spinoza
duidelijk en maakt hij op zijn
beurt de lezer duidelijk dat
theologische disputen niets
anders zijn dan politieke
disputen.*

de filosofen van politiek en van de mensennatuur hebben begrepen. Ten gevolge daarvan is er nooit een zinnige *ethica* geschreven noch een bruikbare staatkunde geconcipieerd. En het gekke is dat van alle theorieën die zijn gevormd, deze over politiek nog het verst van de praktijk lijkt te zijn verwijderd. Dat komt doordat de gangbare filosofie mensen niet opvat zoals zij zijn, maar "zoals zij zouden willen dat zij

waren"⁶. Het is alsof je Machiavelli hoort spreken. En inderdaad, Spinoza wil het ook geenszins verbloemen waar hij zijn inspiratie haalt: bij mensen die zelf aan politiek hebben gedaan of nog doen en bij Machiavelli die hij uitdrukkelijk en als autoriteit vernoemt. Je moet in functie van de politieke kwestie gaan kijken naar de mensen zoals ze zijn. Je moet hun aandoeningen en hun afhankelijkheden niet als gebreken beschouwen maar als eigenschappen van de menselijke natuur. En de fundamente van een staat moeten afgeleid worden "uit de gemeenschappelijke natuur of conditie van de mensen"⁷. Dat is het onderwerp van de *Politieke verhandeling*. Daarvoor nog komt dus de *Ethica* en hij zal er in de verhandeling meermaals naar verwijzen. En de *Ethica* brengt je weer terug bij de politiek. Er bestaat immers alleen maar ethiek in het politieke. Zonde en loyaliteit zijn alleen maar in staatkundig verband denkbaar en "zo is dat ook het geval met rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid. Want er is in de natuur niets gegeven

waarvan men kan zeggen, dat het rechtens meer aan de een dan aan de ander toekomt”⁸.

Het is duidelijk dat Spinoza vanaf zijn eerste schrijfsels bekommerd is om dezelfde vragen en dat hij dezelfde kritiek heeft op wat gangbaar is. Maar de politieke omvang en betekenis van die vragen en kritiek worden hem pas geleidelijk aan duidelijk. Wat er tussen de schets van de *Korte verhandeling* en de eigenlijke *Ethica* verandert, is dat Spinoza zijn eigen standpunt beter gaat begrijpen. De motivatie wordt duidelijker, de politieke redenen van zijn opvattingen verlenen diezelfde opvattingen helderheid en trefzekerheid. Daarom is het zinvol zich op de *Ethica* te concentreren vanuit een politiek perspectief, en zich voortdurend de vraag te stellen wat hij nu eigenlijk bedoelde, wat hij voor ogen had. Dat leert ons iets over Spinoza, over zijn betekenis als politieke denker en ook over de gevoelige kwesties van het samenleven zelf.

De menselijke conditie

De opzet van de *Ethica*⁹ is het begrijpen van de gemeenschappelijke natuur of conditie van de mensen. In het eerste deel gaat het evenwel niet daarover maar over het negatief: wat en hoe mensen juist niet zijn. Het gaat namelijk over God, de oneindige noodzakelijkheid of nog, de substantie. Substantie is iets wat in zichzelf is en door zichzelf wordt begrepen, onafhankelijk van om het even wat, dat simpelweg bestaat en waarvan het geen zin heeft te gaan zoeken naar een oorzaak. Mensen zijn geen substantie, ze bestaan niet noodzakelijkerwijze. Eerst waren ze niet toen ze nog niet geboren waren en vervolgens zijn ze niet meer nadat ze overleden zijn. Substantie is oneindig en kent geen tijd. Mensen daarentegen zijn contingent en markeren tijd. Mensen en God zijn van een totaal andere aard en je kunt bijgevolg God niet verklaren door te kijken naar eigenschappen en hartstochten van de mensen. Of omgekeerd. De goddelijke natuur kent geen hartstochten, afhankelijkheid, strevingen of doel. Dat wil ook zeggen dat God absoluut buiten de mens is en voor de mens die dit beweert, met name Spinoza, het objectieve of object per definitie. Dat betekent dat al wat daarnaast niet God is, wel is veroorzaakt.

Zowel over de goddelijke natuur als bijgevolg ook over de menselijke, heersen de wildste vooroor-

delen. Het ligt in de bedoeling van Spinoza deze vooroordelen uit de weg te ruimen. Vooroordelen hebben zowat altijd te maken met verkeerdelijk gelegde verbanden en ze gaan in hun geheel terug op de “algemeen verbreide veronderstelling dat alles in de natuur, net als de mensen zelf, gericht is op een doel”¹⁰ en dus ook dat God een bedoeling heeft en dat hij zelfs alles zou hebben geschapen ter meerdere glorie van de mensen. Dit vooroordeel heeft diep wortel geschoten, is een bijgevolg geworden, is vervolgens alle denken over goed en kwaad gaan beheersen, en heeft aldus mensen tot slaven gereduceerd die zelf niet meer in staat zijn uit te maken wat te doen en wat te laten. Overmoed maakt slaafs. Daartegenover opteert Spinoza voor een bescheiden perspectief. Je blijft maar beter met de voeten op de grond. Mensen zijn geen noodzaak, ze zijn helemaal niet onafhankelijk, zelfgenoegzaam of zichzelf voldoende. Niets is vanzelf voor hen geregeld en ze moeten bijgevolg hun lot in handen nemen.

In het tweede deel concentreert Spinoza zich op wat binnen de menselijke geest gebeurt of, klassiek filosofisch uitgedrukt, wat de natuur is van het subject. Dit soort term hanteert hij echter niet. In een reeks definities lezen we een duiding van de woorden die hij wel gebruikt, stuk voor stuk essentieel in zijn redenering en daarom verleidelijk om ze allemaal te herhalen. Bij wijze van voorbeeld: een lichaam is een uitgebreidheid. Een idee is een concept dat de geest zich vormt. De geest is handelend. Daarom wordt de geest niet gewaar of wordt hij aangedaan. Hij vat op, concipieert, vormt zich een idee. Een idee is adequaat als het intrinsiek waar is, waarmee niets wordt gezegd over de overeenstemming met het erin gedachte. Volmaaktheid is niets anders dan werkelijkheid. En bijzondere dingen zijn eindige dingen.

Er zijn nu eenmaal dingen die je zonder meer kunt aannemen. Die dingen stelt Spinoza voor als axioma's. Zoals dat mensen niet noodzakelijk bestaan. En dat liefde en begeerte ideeën zijn die verschillen van andere ideeën in de zin dat ze altijd gepaard gaan met een idee van wat of wie wordt bemind of begeerd. Andere ideeën kunnen ook enkelvoudig op zichzelf bestaan. Liefde en begeerte niet, ze zijn altijd dubbelzinnig. Vertrekende van deze beginselen vormt Spinoza een hele reeks stellingen die hij telkens zorgvuldig bewijst aan de hand van reeds eerder bewezen

stellingen en uiteraard de net vernoemde beginse-
len. Enkele van de belangrijkste zijn dat wat of wie
wordt bemind altijd lichamen zijn en van wat of
wie de geest zich een idee vormt ook lichamen
zijn. Zoals gezegd zijn lichamen een bepaalde
vorm van uitgebreidheid. Hieruit volgt dan weer
dat mensen bestaan uit denken en lichaam en dat
ons lichaam is zoals we het voelen. Een ander
lichaam evenwel kan alleen maar worden gekend
door de ideeën van de hartstochten.

Stilaan komt Spinoza tot zijn indeling van de soor-
ten kennis. De eerste soort noemt hij mening of
verbeelding. Ze bestaat uit gedachten die tot stand
zijn gekomen zonder toedoen van het verstand en
op grond van individuele dingen of op grond van
tekenen. Tekenend zijn bijvoorbeeld wat je hebt van
horen zeggen, wat je je herinnert of wat je ergens
hebt gelezen. De tweede soort kennis bestaat uit
gemeenschappelijke begrippen en adequate
ideeën van de eigenschappen van de dingen. De
derde soort noemt hij intuïtieve kennis omdat die
erin slaagt adequate kennis te vormen van het
wezen van de dingen. De tweede en de derde
soorten kennis zijn te verkiezen boven de verbeel-
ding omdat ze meer werkelijkheid hebben.
Bovendien kan onwaarheid alleen worden veroor-
zaakt door verbeelding. Zeer belangrijk om dit
alles te begrijpen is de stelling die nu pas gepo-
neerd wordt, dat de wil en het verstand één en
hetzelfde zijn. Met wil echter is geen vrije wil
bedoeld. Het is zelfs een vooroordeel te denken
dat er zoiets zou bestaan als vrije wil. Uit al het
voorgaande moet blijken dat er in de menselijke
geest niets bestaat dat absoluut is. De menselijke
geest wil of wordt tot willen aangezet door een
oorzaak; de menselijke geest gaat immers steeds
gepaard met een lichaam, en de mens in zijn
geheel is trouwens altijd al veroorzaakt. Hetzelfde
vooroordeel zorgt ook voor een verwarring tussen
ideeën, woorden en beelden, alsof dat allemaal
hetzelfde zou zijn. Ideeën zijn niet de beelden die
op het netvlies of zelfs in de hersenen worden
gevormd, het zijn geen "levenloze beschilderin-
gen van een paneel"¹¹. Ze impliceren altijd een
ontkenning of een bevestiging, een niet willen of
een wel willen. Evenmin zijn ideeën zomaar het-
zelfde als woorden. Alsof je iets zou kunnen wil-
len dat in strijd is met wat je voelt. Ideeën zijn
begrippen, opvattingen, wilsuitingen.

Ook dit deel eindigt Spinoza met een verantwoor-
ding. Kritiek op vooroordelen is nodig en zijn
zienswijze heeft een direct nut voor het dagelijkse
leven. Hij heeft het immers over de marge die we

hebben om te handelen, en dat er wel degelijk een
marge is. Het gaat erover dat we de redenen om te
handelen niet buiten onszelf moeten zoeken, bij-
voorbeeld in de verwachting van beloningen of
vrees voor straf, maar dat we evenmin moeten
denken dat alles zich vanzelf naar ons beeld en
behoeven plooit. Wat we willen, gaat niet vanzelf.
Spinoza is ervan overtuigd dat zijn zienswijze een
grote maatschappelijke relevantie heeft, immers
"ze leert hoe men de burgers moet besturen en
leiden, namelijk niet om hen dienstbaar te maken,
maar om hen in vrijheid het beste te laten
doen"¹². Waar hij in het eerste deel nog op de
vlakte en algemeen bleef, maakt hij hier expliciet
de brug naar de politieke consequenties van een
of andere zienswijze.

Spinoza kan, gezien zijn opvatting van het ver-
stand als wil, onmogelijk over kennis spreken
zonder het even uitgebreid over de hartstochten
of affecten te hebben. De wil is niet vrij maar ze is
evenmin hetzelfde als begeerte. Van het uitgang-
punt van het tweede deel weten we overigens dat
wilsuitingen geen idee van een lichaam veronder-
stellen maar zichzelf voldoende zijn. Anderzijds
betekent wilsuiking, naast het feit dat het een idee
is, ook altijd een bevestiging of ontkenning. Een-
voudig is het dus niet. Dit derde deel over de
hartstochten is een soort fenomenologie avant la
lèttre of analyse van de schijn. De affecten vormen
immers dat ingewikkelde, verwarde en onrustige
gebied in de menselijke geest waar dingen op een
bepaalde manier overkomen, het gebied van
ideeën over hoe iets lijkt, aanvoelt, ongeacht wat
dat iets op zichzelf moge zijn. Spinoza vangt ook
nu weer aan met een reeks definities – zijn woor-
denlijstje - die moeten duidelijk maken dat men-
sen altijd ofwel ondergaan ofwel handelen. Han-
delen doe je wanneer je ondubbelzinnig de oor-
zaak bent van iets dat binnen of buiten jezelf
gebeurt. Ondergaan doe je wanneer dat niet het
geval is. Een hartstocht doet iets met het handelend
vermogen van mensen: vergroten, verkleinen,
tegenwerken of stimuleren. Hartstochten kunnen
bijgevolg een handeling betekenen of een onder-
gaan. Alles wat is, streeft ernaar te volharden in
zijn bestaan, zo ook de menselijke geest. Dit stre-
ven van de geest noemt Spinoza wil in geval het
in verband staat met de geest, en aandrift wanneer
het in verband staat met het lichaam. Een begeer-
te is een bewuste aandrift. Belangrijk om weten is
dat mensen niet iets nastreven, willen, verlangen
of begeren omdat het goed is, maar wel omge-
keerd, dat ze vinden dat iets goed is omdat ze het
willen, verlangen of begeren. Er zijn drie primai-

re hartstochten te onderscheiden waaruit alle andere voortkomen: blijdschap, droefheid en begeerte. Blijdschap zou je een positieve hartstocht kunnen noemen omdat ze de geest meer werkelijkheid doet krijgen. Droefheid is negatief want zorgt ervoor dat de geest minder werkelijk wordt. Begeerte is neutraal omdat deze het bewuste streven is naar behoud.

In het vervolg toont Spinoza het verband van allerlei hartstochten met een of meerdere van deze drie. Liefde bijvoorbeeld is blijdschap samen met de idee van een uitwendige oorzaak. Wie liefheeft, streeft er bijgevolg altijd naar het beminde (mens, dier of ding) tegenwoordig te hebben. Op een eendere manier is haat gelieerd met droefheid. Natuurlijk zijn er soms meerdere en tegengestelde hartstochten tegelijkertijd, wat mensen wankelmoedig maakt met betrekking tot een en dezelfde zaak. Tijd speelt een cruciale rol. Voorstellingen uit het verleden of die men in de toekomst ziet of die juist weer actueel zijn, geven mensen hoop, vrees, zorgeloosheid, wanhoop, vreugde en teleurstelling. Wanneer al deze hartstochten op elkaar inwerken, wordt het gaandeweg complexer. Bijvoorbeeld, mensen proberen zoveel mogelijk dingen te laten gebeuren waarvan ze denken dat die hen blijdschap zullen geven. Ook zo doen ze zelf vooral dingen waarvan ze zich voorstellen dat deze anderen blij maken. Als dat lukt, bezien ze zichzelf met blijdschap. De stap is maar klein naar een onbepaald verlangen naar die gunst van anderen, zonder dat er nog iets voor ondernomen wordt, gewoon omwille van zichzelf en vanzelf. Een verlangen naar liefde met andere woorden. En aangezien alle mensen hetzelfde willen, worden mensen met hun liefdesverlangen elkaar natuurlijk tot last. Allerlei vormen van haat ontstaan zoals jaloezheid, afgunst, naijver, angst.

Spinoza heeft het over het bevestigend effect van hartstochten (liefde doet liefhebben) en over de determinerende rol van beelden (anderen zien lachen doet lachen). Komt daarbij dat mensen zichzelf als vrij beschouwen (ten onrechte maar dat doet er niet toe) en hun hartstochten voor elkaar worden veel sterker dan voor dieren of dingen. Een zeer complicerende factor is het feit dat

verschillende mensen verschillende hartstochten kunnen ervaren voor één en hetzelfde object en dat één en dezelfde persoon dan ook nog eens op verschillende momenten verschillende hartstochten kan ervaren voor één en hetzelfde object. Daar bovenop zijn er dan nog eens zoveel vormen van elke afzonderlijke, gecombineerde of afgeleide hartstocht als er objecten zijn die ons aandoen.

Deel vier gaat de oorzaken na van het feit dat mensen onderworpen zijn aan hun hartstochten. Waarom is het dat men zo vaak het goede ziet maar toch daartegenin handelt? De contouren van de zwakheid, afhankelijkheid en onmacht worden afgelijnd. De mens die aan zijn hartstochten onderworpen is, heet een slaaf die het lot en niet zichzelf als meester heeft. Nogmaals herinnert Spinoza aan het feit dat volmaaktheid en goedheid denkvormen zijn en dus niet tot de dingen als dusdanig horen. Het zijn begrippen die wij hebben gevormd doordat we dingen met elkaar hebben vergeleken. En we zeggen van iets dat het volmaakt is of meer werkelijk is zonder acht te slaan op de duur. Iets wordt niet minder werkelijk omdat het sneller vergaat. Als Spinoza de term 'goed' gebruikt, bedoelt hij daarmee iets dat ons van nut is. En hij stelt vervolgens dat kennis van goed en kwaad hetzelfde is als bewuste blijdschap en droefheid. Goed is iets dat ons handelend vermogen vergroot. Ondertussen had hij ook reeds opgemerkt dat een hartstocht alleen kan worden tegengewerkt door een tegengestelde en krachtiger hartstocht. Bijgevolg kan geen adequate kennis, dat wil zeggen van de tweede of de derde soort, een hartstocht remmen en kan Spinoza verklaren waarom mensen vaak tegen hun inzicht in handelen.

Hoe krijgen mensen zichzelf dan onder controle? Hoe doen ze het om hun eigen lot in handen te nemen? Om deze vraag te beantwoorden vertrekt Spinoza van de afhankelijkheid. Mensen hebben allerlei van buiten zichzelf nodig voor hun zelfbehoud en het meest van al andere mensen. De best denkbare situatie is nu dat alle mensen zich zoveel mogelijk inzetten omwille van hun eigenbelang. De deugdzaamste is niet wie zich in dienst van anderen stelt, doch wie zijn eigenbelang zoekt en naar zelfbehoud streeft. Zelfbehoud is de meest pri-

---

*Wie liefheeft, streeft er
bijgevolg altijd naar het
beminde (mens, dier of ding)
tegenwoordig te hebben.*

maire deugd want niemand streeft omwille van iets anders naar zelfbehoud. De passieve hartstochten leiden van het zelfbehoud af. Spinoza laat allerlei passieve hartstochten de revue passeren om te tonen op welke manier ze van het doel afleiden: hoogmoed, zelfonderschatting, berouw, medelijden, verontwaardiging, ijdelheid worden allemaal gekenmerkt door hun omweg langs buiten. Ze zoeken hun motivering bij de andere, ze passeren de angst voor de dood. Deze afgeleide passieve hartstochten zijn eigenlijk verlangens naar hartstochten, hartstochten naar een hartstocht. De actieve hartstochten daarentegen kennen die ontdebeldende omweg niet. Deze brengen mensen tot handelingen met inzicht, ze brengen rede. Iemand die zich laat leiden door rede, luistert alleen naar zichzelf, doet dingen in verband met zijn zelfbehoud, denkt niet aan de dood maar aan het leven dat hij onmiddellijk wil. De vrije en wijze mens is iemand die "verlangt te handelen, te leven en zijn bestaan te behouden op grondslag van het eigenbelang"¹³.

In deel vijf wordt de nadruk verder gelegd op de menselijke macht, en in welke mate de rede dan toch de hartstochten kan beïnvloeden. In essentie herhaalt Spinoza nog maar eens hetzelfde. Het komt erop aan de passieve hartstochten te neutraliseren, niet langer te ondergaan en dat kan door er zich een helder idee van te vormen, het noodzakelijke van het niet noodzakelijke te onderscheiden, enzovoort. Hij komt nog eens terug op zijn drie soorten kennis en herhaalt dat een mens best de derde soort kennis nastreeft want deze brengt gemoedsrust, en dat kan maar door ook de tweede soort kennis uit te breiden. Naarmate mensen meer begrijpen op een intuïtieve en adequate manier, ondergaan ze minder slechte hartstochten, vermindert hun angst voor de dood. Zo vermeerdert hun levenslust en zijn ze meer gericht op hun welbegrepen eigenbelang dat in functie staat van zelfbehoud.

Twijfel

Als besluit blijven de laatste beweringen twijfel oproepen. Dit kan te wijten zijn aan de manier waarop Spinoza de dingen zegt, zijn stijl en woordgebruik. Wil je de praktische betekenis niet uit het oog verliezen, dan mag je geen moment zijn vooronderstellingen vergeten. Zoals dat adequate kennis niets te maken heeft met de perfecte overeenstemming van een idee met het gedachte object. Zoiets zou veeleer vallen onder zijn begrip van beeld, en een beeld is geen adequate kennis.

Of dat verstand en wil voor hem hetzelfde zijn. Aangezien hij de bekende en gangbare streefdelen of waarden omgooit, moet je zijn redenering voortdurend in gedachten houden en zelf opnieuw voltrekken zonder ook maar één woord dogmatisch of in een makkelijke associatie met iets te verbinden dat niet is bedoeld. De twijfel kan ook komen door het pessimisme dat spreekt uit beweringen als dat hartstochten slechts met hartstochten kunnen bevochten worden. Of misschien is die twijfel gewild en bedoeld. Omdat hij inherent is aan het soort denken dat Spinoza actief noemt. Je mag immers niet verwachten dat handelen makkelijk is. Integendeel, het vereist een moed om zich te stellen tegenover iets en niet gewoon te ondergaan. Het is zo als met alles dat voortreffelijk is: "even moeilijk als zeldzaam"¹⁴. Het vereist moed om actief te denken want dan moet je een oordeel vormen. En je moet kiezen tussen een ja of een nee. Je hebt verantwoordelijkheid.

Het punt van Spinoza in de *Ethica* is de vraag wat een mens moet doen. En hij verbindt deze klassieke ethische vraag met politiek: wat te doen is zaak van de politiek. Het feit dat hij een pleidooi houdt voor een bepaald soort kennis als actie of praktijk, houdt in dat dit niet iets is dat vanzelf gebeurt. Wat vanzelf gebeurt, laat aan de mensen immers enkel passief zijn. Maar dat dit niet vanzelf gebeurt, veronderstelt tegelijk dat er steeds een marge is waarin mensen toch beter laten begaan en het toeval laten spelen. Spinoza zoekt naar dit bewegingsritme tussen noodzaak en toeval, tussen opleggen van de wil en laten komen wat komt, tussen activiteit en passiviteit, en tussen afhankelijkheid en onafhankelijkheid.

De manier waarop hij zijn overtuigingen uitdrukt en wat ons van die uitdrukking is overgeleverd, is zoals gezegd niet onbelangrijk. Het feit dat hij de *Ethica* "volgens de meetkundige ordening"¹⁵ uiteenzet, lijkt op het eerste gezicht de interpretatie van een praktische of politieke filosofie tegen te spreken. Wat is er nu theoretischer en objectiever dan de wiskunde? En toch is die stijl zeer zorgvuldig gekozen en vormt ze een organisch geheel met hetgeen hij duidelijk wil maken. Er is eerst en vooral het aspect van de neutraliteit van de begrippen, een neutraliteit die Spinoza makkelijker voor elkaar krijgt door begrippen te presenteren in een kader als dat van de wiskunde. Deze pretendeert immers hoegenaamd niets inhoudelijks over een uitwendige realiteit te zeggen. In de wiskunde worden relaties bekeken, grootheden

vergeleken, mogelijkheden en noodzakelijkheden van elkaar onderscheiden. Je mag niet vergeten dat Spinoza in een traditie staat die doet alsof politiek ondergeschikt is aan morele waarden die op hun beurt afgeleid zijn van het openbaringsgeloof waarin die morele waarden substantiële dingen vormen. Vooraleer wat ook maar te kunnen beweren, moet Spinoza daarom eerst de vooroordelen van die traditie afbreken en grote kuis houden in begrippen waaraan dat bijgeloof kleeft. De meetkundige trant suggereert dat er helemaal niets aan de begrippen en uitdrukkingen kleeft, en dat het over relaties, voorwaarden en gevolgen van denkwijzen zal gaan. Niemand haalt het in zijn hoofd te vragen naar de werkelijkheid waarvan de wiskunde het overeenstemmend beeld zou zijn. Op dezelfde manier moet ook niemand denken dat er zoiets als het goede op zich zou bestaan.

De meetkundige trant houdt verder in dat Spinoza elk onderdeel begint met een reeks definities. Dat zijn de omschrijvingen van de begrippen die hij hanteert en die zeer nauwkeurig zijn gekozen: ze geven de plaats aan waar hij staat en de richting die hij kijkt. In de overigens voortreffelijke vertaling van Henri Krop die onder andere aanleiding was voor een hernieuwde lectuur van de *Ethica*, kun je op de linkerbladzijde de Latijnse oorspronkelijke tekst volgen. In enkele gevallen rees er omtrent een bepaalde vertaling enige twijfel, bijna altijd wat de woordkeuze betreft.

Het is bijvoorbeeld verwarrend dat 'conceptus Mentis' vertaald is als 'voorstelling van de geest'¹⁶. Onder idee verstaat Spinoza een 'voorstelling van de geest' en hij gebruikt liever het woord 'voorstelling' dan 'gewaarwording' omdat gewaarwording suggereert dat de geest wordt aangedaan terwijl het in feite over een handeling gaat. Eveneens twijfelachtig en om dezelfde reden is de vertaling van 'suo ideato' door 'voorgesteld object'. Precies in de context waar die vertaling opduikt, is Spinoza aan het zeggen dat een adequaat idee alle wezenlijke eigenschappen en intrinsieke benoemingen van een waar idee heeft, en dat zegt hij zo om een extrinsieke benoeming uit te sluiten. Het gaat niet over overeenstemming tussen een idee en een 'voorgesteld object'. Een andere woord-

keuze in het Nederlands ware duidelijker geweest. Verbinden wij met het woordje 'voorstelling' immers niet altijd het beeld overeenkomstig het ding waarvan het een verbeelding is? En dat je een idee niet mag verstaan als een beeld dat op het netvlies of, zo men wil, in de hersenen wordt gevormd, zegt Spinoza heel expliciet in de context waar het gaat over het verstand als wil. In die context lezen we voor 'conceptus' de terechte vertaling 'begrip'¹⁷.

*De deugdzame is niet wie zich
in dienst van anderen stelt,
doch wie zijn eigenbelang zoekt
en naar zelfbehoud streeft.*

Een andere heikele vertaalmoeilijkheid vormen de affecten, aandoeningen, hartstochten, passies, 'lijdingen' of 'tochten'. In het Spinoza-Latijn zien we onveranderlijk de term affectus, voor zowel de hartstochten die je positief kunt noemen omdat ze vergrotend werken of negatief omdat ze remmend

werken. Een zelfde term met een even neutraal aura ware in het Nederlands ook niet slecht geweest. Krop opteert nagenoeg consequent voor de term hartstocht indien deze een neutrale of positieve werking heeft en aandoening voor de hartstocht met negatieve werking. Daar is in te komen. Soms heeft hij het ook over passieve hartstochten in plaats van aandoening. Het vraagt echter enige concentratie in de lectuur om telkens actueel bij het begrip te blijven, gewoon omdat hartstocht zo'n frivole bijklank heeft. De keuze om niet altijd aandoening te gebruiken zoals in de oudere vertaling van Nico Van Suchtelen¹⁸ is dan weer wel terecht. En al zeker het vermijden van de wel sprekende 'lijdingen' en grappige 'tochten'.

Het weze duidelijk dat de voorliggende vertaling zeer bruikbaar en verdienstelijk is. De uitgave met de mogelijkheid de vertaalde tekst voortdurend te confronteren met de oorspronkelijke Latijnse tekst maakt bovendien bovenstaande kritische reflecties juist mogelijk. Maar deze wijzen er ook op hoezeer wij in een bepaalde traditie staan en een taalkritiek ons van pas zou komen, om Spinoza te begrijpen en eruit te halen wat eruit te halen valt. Ons woordgebruik maakt het bij momenten moeilijk kennis als iets anders te zien dan beeldindrukken of, nog zoiets, dan "theoretisch inzicht"¹⁹.

Denken is politiek

Bij wijze van conclusie is het verhelderend nog eens terug te komen op het begin van het verhaal. De tekst die het meest het begin vormt in Spinoza's denken is de *Verhandeling over de verbetering van het verstand*. Helemaal in het begin ervan zegt Spinoza dat hij een zoektocht zal ondernemen naar iets dat duurzaam gelukkig maakt. Alledaagse genietingen zijn wel zeker maar door een immer wisselend lot al te kortstondig. Het lijkt hem het beste voorlopig af te zien van die alledaagse ambities, zijnde rijkdom, eer en lust, en eens te zien wat ascese oplevert. Spinoza is geïnteresseerd in het innerlijke en in hoe dat zich verhoudt tot de buitenwereld. Het is hem te doen om geluk en dat is iets dat je voelt en denkt. Het is duidelijk dat de scheidingslijn voor hem niet loopt (zoals voor ons) tussen gevoelens en rede, maar wel tussen die innerlijke en uiterlijke wereld. Daarom heeft hij het bijvoorbeeld over 'waarnemingswijzen'²⁰ in plaats van over kennis. Er zijn verschillende manieren om wat buiten je is waar te nemen. Eén manier wordt door Spinoza afgezonderd als onwenselijk, deze namelijk die haar oorsprong vindt in de verbeelding. De ascese komt op de proppen maar vanuit een onverwachte hoek. De verbeelding dient immers gemeden te worden niet om redenen die te maken hebben met hoedanigheden van de buitenwereld, dat je die niet zou kunnen leren kennen bijvoorbeeld, maar omdat de ziel (het innerlijke) dan in een passieve toestand verkeert. Tegenover die passieve toestand wordt het verstand in het geweer gebracht, dat handelt, actief is, 'volgens zekere wetten, als een soort van geestelijke zelfstandigheid'.

Ik permitteer me een correctie op Spinoza's woordgebruik. In zijn Latijn lees je immers geen zelfstandigheid doch 'automa'. In combinatie met 'volgens zekere wetten' heeft dit soort uitdrukking de interpretatie van Spinoza in onpolitieke zin bepaald. Zowel wie de klemtoon legt op de kritische draagwijdte als wie omgekeerd het zwaartepunt situeert in de metafysische implicaties van zijn denken, is geneigd 'automa' te lezen als een vlotte, vanzelf lopende machine. Spinoza zou met zijn filosofie het objectieve, wetmatige denken tot de ethisch meest absurde consequentie hebben doorgetrokken. Het objectieve denken eist aan mensen de tol dat ze zichzelf herleiden tot een zuiver subject, een onderworpenheid, een passief ondergaan, een niets. En toegegeven, de ascese, de vraag naar een allereerste oorzaak van waaruit je voor eens en altijd waarachtige kennis

zou kunnen construeren en vooral het woordgebruik wijzen in die richting. Wat is een automaat anders dan iets dat vanzelf loopt en werkt volgens een bepaalde orde zonder dat je er als mens nog iets hoeft aan te doen? Doch deze interpretatie vloekt met de *Ethica* en vloekt uiteindelijk ook met de context waarin het woord te lezen valt.

Die gaat namelijk over twijfel, of over het tussengebied waarin het geheugen, de verbeelding en de taal een essentiële rol spelen. De link wordt door Spinoza nog niet gelegd, maar van de latere *Ethica* weten we dat precies dit twijfelgebied van woorden en beelden cruciaal is in de politiek. In dit ambivalente domein vinden ideeën hun oorsprong in de verbeelding waarmee Spinoza bedoelt "dat zij ontstaan uit toevallige en losse sensaties, die niet voortkomen uit de macht van de geest zelf maar uit uitwendige oorzaken". De verbeelding is een houding van het innerlijke: een passieve houding die in tegenstelling staat tot het verstand en die wat van buiten zichzelf komt, ontvangt zonder er iets aan toe te voegen of te veranderen, zonder eigen inbreng. Zo'n passieve houding alleen is onvoldoende, erger nog, ze maakt mensen tot slaaf. Dat is de inhoud en de kritiek waarom het allemaal te doen is. Er moet iets gebeuren. Actie noopt. En dat kan door middel van het verstand. Revolutionair is deze gedachte niet, Spinoza meent zelfs dat ze samenvalt "met wat de ouden hebben gezegd, namelijk dat de ware wetenschap procedeert van de oorzaak naar het gevolg". Maar toch voegt hij aan die traditie een maar toe, bewerkstelligt hij een clic, buigt hij de blikrichting om. In de traditie werd de ziel immers nooit begrepen zoals hij doet "als handelend"²¹.

Handelen betekent jezelf tot oorzaak maken, zelf een begin maken, wel wetende dat zoiets niet gemakkelijk gaat. Wat je wilt, spreekt immers niet vanzelf en misschien moet je anderen overtuigen. Handelen vraagt dus moed, onder andere om uit te drukken wat en hoe en waarom je wilt. Spinoza vat het denken op als een handelen. Van hem leren we dat denken politiek is, dat het maar bestaat als het politiek wordt, uitgedrukt wordt. Maar evengoed schaadt overmoed, om dezelfde redenen eigenlijk, en vraagt handelen voorzichtigheid. Misschien is voorzichtigheid ook een soort moed, om te aanvaarden namelijk dat de marge om te handelen klein is, dat de mogelijkheden beperkt zijn, en dat de realiteit is wat ze is. Dat leren we ook van Spinoza, dat politiek inzien, voorzien, omzien, zorgen, afwegen, overwegen

en overleggen is. Dat het denken is en spreken. Wat je wilt, spreekt niet vanzelf. En je bent er steeds opnieuw verantwoordelijk voor.

Noten

1. Cfr *Engelen van de wereld* (Kapellen, 2001), *Hoezo democratie?* (Berchem, 2001), *Marxisme en democratie* (Brussel, 2001), het tijdschrift *Multitude* (Paris). In dit verband zijn ook de minder bekende Augusto Illuminati, Paolo Virno en Giorgio Agamben te vermelden die samen met Antonio Negri het landschap van de hedendaagse politieke filosofie in Italië bepalen.
2. W. N. A. Klever, *Spinoza. Verhandeling over de verbetering van het verstand*. Tekst en uitleg, Ambo, Baarn, 1986 en *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand*. Vertaling bezorgd door F. Mignini in *Korte Geschriften*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1982.
3. Cfr Inleiding F. Mignini in de *Korte Geschriften*, pp. 223-241 en R. Boehm, "Dieses war die Ethic und zwar Niederländisch, wie sie Spinoza anfangs verfertiget" in *Studia Philosophica Gandensia*, Gent, 1967.
4. Spinoza, *Theologisch-politiek traktaat*. Vertaling bezorgd door F. Akkerman, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1997.
5. Spinoza, *Hoofdstukken uit de politieke verhandeling*. Vertaling bezorgd door W. N. A. Klever, Boom Meppel, Amsterdam, 1989.
6. o.c., p. 39.
7. o.c., p. 43.
8. o.c., p. 56.
9. Spinoza, *Ethica*. Vertaling bezorgd door Henri Krop. Prometheus/Bert Bakker, Amsterdam, 2002.
10. o.c., p. 117.
11. o.c., p. 213.
12. o.c., p. 221.
13. o.c., p. 439.
14. o.c., p. 517.
15. o.c., p. 55.
16. o.c., p. 129.
17. o.c., p. 209.
18. Spinoza, *Ethica*. Vertaling bezorgd door Nico Van Suchtelen, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1979.
19. Krop, p. 213.
20. Klever, p. 67.
21. o.c., p. 96.